

GELOVEN OMDAT HET WERKT

Of ik iets prikkelends wilde schrijven over de belangstelling binnen verschillende bedrijfstakken voor spiritualiteit en zingevingvragen. Liggen hier geen kansen voor Vrouwenstudies Theologie? Zo ja, waarom worden die dan niet opgepakt?

Omdat mijn bijdrage de aftrap voor een discussie over deze vragen zou moeten zijn, heb ik bij wijze van antwoord vier stellingen geformuleerd. Ik geef ze eerst om ze daarna toe te lichten:

- 1) Een veelgehoord bezwaar van theologen (m/v) tegen vormen van vrije-marktspiritualiteit binnen het bedrijfsleven is dat ze effectgericht zijn. Dit bezwaar is merkwaardig en contraproductief.
- 2) De vraag is niet of religie werkt maar hoe het werkt. In het nadenken over beoogde en feitelijke effecten van diverse geloofsvormen ligt een kans voor Vrouwenstudies Theologie.
- 3) Bij alle maakbaarheid - theologieën zijn geloofsontwerpen - is en blijft openheid het onbeheersbare geheim van geloven.
- 4) Een doe-het-zelf Feeling-Good-therapie zou Vrouwenstudies Theologie goed doen.

Ongetwijfeld, en dan geef ik vast even een kort en direct antwoord op de gestelde vragen, hebben feministische theologes wat te melden op het terrein van zin in/en werk. Het punt is alleen dat 'ons' product daar geen eigen specifieke en onmiddellijke herkenbaarheid heeft. Het zou me niet verbazen als blijkt dat veel feministische theologes iets in die richting doen. Maar wat zij bijdragen verschilt waarschijnlijk niet veel van wat bijvoorbeeld psychologes en filosofes inbrengen.

'Hoe moeten wij leven', zo omschrijft Martha Nussbaum de kernvraag van de filosofie. Dat is ook de, of in ieder geval een, kernvraag van de psychologie, de letteren en de theologie. In de gerichtheid op die vraag vervagen de grenzen van deze disciplines. Waar dit al geldt op het universitaire terrein - waar het bestaansrecht van afdelingen afhangt van disciplinaire grenzen - daar geldt dat in nog veel sterkere mate op de vrije markt.

Het zou kunnen dat we nog over specifieke kennis beschikken vanuit kennis van verschillende bronnen. Wij van die rijke religieuze tradities. Waar ook een hoop rommel bijzit trouwens. Laten we dat niet vergeten en die rommel eindelijk eens opruimen. Traditioneel gedachtegoed selecteren op heilzaamheid. Als we dat 'in huis' gedaan hebben, hebben we ook iets meer

recht van spreken als we op de bredere reli-markt het kaf van het koren willen scheiden.

Misschien is dat wel de meest karakteristieke eigenschap van theologes (m/v), mijzelf inclusief, de neiging altijd en overall het kaf van het koren te willen scheiden. Maar hoe doe je dat? Niet door de concurrent zijn/haar effectgerichtheid te verwijten. Mijn eerste stelling is dan ook een antwoord op een mijns inziens merkwaardig bezwaar tegen producten op de reli-markt, namelijk dat ze het goed doen.

Religie werkt of werkt niet

Religie, voor het gemak even teruggebracht tot een verzameling van uiteenlopende gedachtemengsels, werkt of werkt niet. Als bij een placebo zijn bijwerkingen onwaarschijnlijk. Ik poneer deze stelling omdat tegen bedrijfsgerichte of marktconforme producten op de reli-markt wel ingebracht wordt dat ze in tegenstelling tot vormen van traditioneel geloven op effect gericht zijn. Dit laatste lijkt me het geval, maar ik zie daar geen bezwaar in. Integendeel. Van mij zouden de kerken en andere religieuze instituties zich wel eens wat meer bewust mogen zijn van het effect van hun producten en klaarblijkelijke uitwerkingen niet als bijwerkingen mogen afdoen. Om deze stelling toe te lichten, volstaat een verwijzing naar de actualiteit.

Na 11 september 2001 is het moeilijk in gemengd gezelschap iets over religie te zeggen zonder iets te zeggen over mogelijke uitwassen (het woord uitwas is hier adequaat: iets wat erin zit en er meer dan uitkomt). Het verschijnsel van een door religieuze motieven ingegeven zelfmoordaanslag op zich was niet nieuw. Dat de Noord-Amerikaanse economie en defensie in het hart geraakt konden worden, bleek echter wereldschokkend. Latente anti-islamitische gevoelens traden aan het licht. Breder richtten zich de pijlen van de journalist Jan Blokker in de *Volkskrant* van 15 september 2001: 'Veel deskundigen, de laatste dagen, die ernstig bepleiten om diep te graven naar de oorzaken van het terrorisme. Mij zal benieuwen wanneer ze al die leidinggevende goden hebben opgegraven'.

Aanleiding voor de column van Blokker was een uitzending van de Nederlandse Moslim Omroep (NMO). Direct na de NOS-uitzending van de drie minuten stilte op vrijdag 14 september werd daarin uit de koran voorgelezen dat ongelovigen brandstof zijn voor het vuur. Blokker haalt nog een paar geweldsverzen uit de koran aan, citeert een tekst uit de christelijke literatuur die er niet om liegt en verwijst naar Jahweh die ook van wanten wist: 'Maar geen enkele zondag, of vrijdag, of sabbat een leiding die ingreep'. De strekking van zijn verhaal is volstrekte helder: de kapers van 11 september voelden zich in hun misdadige zelfmoordzucht gesterkt door geweld stimulerende boodschappen die omroepen als de NMO krachtens hun

vergunning zomaar mogen uitzenden. De leiding had veel eerder dan die bewuste vrijdag moeten ingrijpen. Niet alleen het tijdstip van uitzending was ongepast, de boodschap als zodanig deugt niet.

Ik ben dat hartgrondig met Blokker eens. Het standaardexcuus dat de heilige tekst voorzien had moeten worden van een eigentijdse interpretatie – als een geneesmiddel van een bijsluiter – is op de keper beschouwd absurd. Een geneesmiddel dient ergens voor, maar wat is het beoogde effect van de prediking van teksten waarin ongelovigen worden vervloekt? Of van teksten waarin vrouwen worden bestempeld als inferieur, onrein en gevaarlijk? Mij dunkt dat het tijd wordt deze en dergelijke teksten nu eens echt uit de roulatie te nemen. Als er al iets van de grond moet komen van een ‘Abrahamitische oecumene’ (oproep van Annego Hogebrink, voorzitter van de Oecumenische Vrouwensynode, opgevangen op het lustrum van het IWFT) laten we dan beginnen met een grote schoonmaak.

Beoogde en feitelijke effecten van geloofsontwerpen

Het prettige van het gemiddelde product op de vrije zingevingmarkt is dat zo openlijk de effectiviteit van de geboden waar wordt aangeprezen. Als je zegt dat je iets gelooft dan werkt dat iets in jou, anders geloof je het niet. In die zin is effectiviteit een vanzelfsprekend kenmerk van geloven.

Binnen de traditionele godsdienstige instituten is effectiviteit als het om geloofszaken gaat een beladen term. Wat het goed doet, kan bijna niet goed zijn. Op de vrije markt ligt dat anders. Het effect is daar belangrijker dan kennis of begrip van de oorzaak die dat effect teweegbrengt. Zo stelt Julia Cameron, een Noord-Amerikaanse kunstenaar die trainingen verzorgt waarin mensen leren hun creatieve zelf te ontdekken en te koesteren:

Remind yourself that to succeed in this course, no god concept is necessary. In fact, many of our commonly held god concepts get in the way. Do not allow semantics to become one more block for you.

When the word *God* is used in these pages, you may substitute the thought *good orderly direction* or *flow*. What we are talking about is creative energy. *God* is useful shorthand for many of us, but so is *Goddess, Mind, Universe, Source, and Higher Power*.... The point is not what you name it. The point is that you try using it. (...) By the simple, scientific approach of experimentation and observation, a workable connection with the flow of good orderly direction can easily be established. It is not the intent of these pages to engage in explaining, debating, or defining that flow. You do not need to understand electricity to use it.¹

¹ J. Cameron, *The Artist's Way. A Spiritual Path to Higher Creativity*, New York: Tarcher/Putman 1992, XII.

Mooi gezegd: 'Do not allow semantics to become one more block for you'. Taal moet bemiddelen. Het is een kwestie van zoeken naar woorden en begrippen die openen in plaats van dichtslaan.

Theologes kunnen daarbij van dienst zijn door te onderzoeken wat mensen feitelijk geloven, en de woorden en begrippen die ze daarbij hanteren of zouden kunnen hanteren - religieuze vocabularia - in kaart te brengen. Wat ook nuttig zou kunnen zijn is het opdiepen of ontwerpen en uittesten van godsdienstoefeningen. Dat ouderwetse woord, godsdienstoefening, schiet voortdurend door mijn hoofd als ik in literatuur over spiritualiteit en bedrijf lees over taken, oefeningen en technieken.

Wat werkt is niet voor iedereen gelijk, constateert Cameron. Iedereen moet experimenteren met wat voor haar of hem werkt. Wie kan het daar niet mee eens zijn? Toch zit daar wel een punt als het gaat om het zoeken naar een gemeenschappelijke taal. Ik stip dat punt alleen maar even aan om dieper in te gaan op een daar overigens mee samenhangende kwestie, namelijk de vraag naar de beoogde werking. Effectiviteit, stelde ik, is een vanzelfsprekend kenmerk van geloven, maar daarmee is nog niet gezegd wat precies de effecten zijn van een specifieke geloofsvorm en hoe de feitelijke effecten zich verhouden tot de beoogde effecten. Stap één bij het maken van een geloofsontwerp is nadenken over beoogde effecten.

Voor Cameron is het beoogde effect deblokkeren. De weg vrijmaken voor de onuitputtelijke stroom van goddelijke energie die je eigen creativiteit voedt. Haar geloofsbelijdenis is samen te vatten in de woorden Creator, creatuur, creativiteit. Onze creativiteit is een gave van God. Dat we er iets mee doen, is onze gift aan God.

Voor Daniel Ofman, auteur van *Bezieling en kwaliteit in organisaties* is het beoogde effect heling, herstel van de onbalans tussen je eigen kernkwaliteiten en uitdagingen.² Zo maak je energie vrij die je vervolgens kunt richten door het maken van een keuze. Voor Lenette Schuyt, actief betrokken bij Zin en Werk en de auteur van het zowel op individuen als op organisaties gerichte boek *De kracht van bezieling*, gaat het om bewustwording en cultivering van drijfveren die tot bezieling leiden.³ Voor David Burns, auteur van de bestseller *Feeling Good*, gaat het om productiviteit, satisfactie en je goed voelen.⁴ Dat heb je zelf in de hand voor zover je gevoelens de

² D.D. Ofman, *Bezieling en kwaliteit in organisaties*, Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers B.V. 1992. Citaten zijn uit de tiende druk (2000).

³ L. Schuyt, *De kracht van bezieling. Drijfveren van individuen en organisaties*, Schiedam: Scriptum Management 1999. Citaten zijn uit de derde druk (2001).

⁴ David D. Burns, *Feeling Good. The New Mood Therapy*, New York: Avon Books 1980. Citaten zijn uit een gewijzigde druk van na 1999.

uitkomst zijn van boodschappen die je jezelf geeft: 'In fact, your thoughts often have much more to do with how you feel than what is actually happening in your life'.⁵ Er is veel narigheid en ellende waar je weinig aan kunt doen. In plaats van te gaan somberen, schelden of anderzins te stagneren kun je leren je gedachten te corrigeren.

Ik zeg het allemaal wat kort door de bocht. De kracht van deze boeken kun je alleen ervaren door er in op te gaan. Het boek van Cameron lezend, over de kunst van het creatief zijn, en doende met het daarin opgegeven huiswerk, kreeg ik plezier in fotograferen en in het schrijven van smartlappen. Het boek van Ofman lezend werd ik mij bewust van mijn kernkwaliiteiten, van waarom ik met sommige mensen bots en ook van hun kernkwaliiteiten. Het boek van Burns hielp mij mijn IQ (irritatiequotient) te verlagen. Dit alles overigens gedurende de duur van het lezen en het ermee bezig zijn. Voor een blijvend effect is, vrees ik, net als bij lijnen, een verandering van levensstijl noodzakelijk. Niettemin, op mijn eigen ervaring afgaand, ligt het effect op mij als lezer dicht bij het effect dat de auteurs van deze boeken zeggen te beogen.

In die zin doen ze het goed. Iets anders is of de genoemde beoogde effecten ook wenselijke effecten zijn. Daar is discussie over mogelijk. Voor mijzelf sprekend, beaam ik ze als gewenst. Hooguit mis ik nog iets, en dat iets heeft te maken met waarden uit de christelijke traditie waar ik aan hecht.

Denkend over kansen voor theologen en waarom die niet of onvoldoende opgepakt worden: zou dat, als het waar is, niet kunnen zitten in een tekort in de theologische opleidingen? Worden studenten wel voldoende getraind in vaardigheden die nodig zijn voor het ontwerpen en uittesten van geloofsvormen? Theologieën zijn geloofsontwerpen en als zodanig te bevragen op waarvoor ze moeten dienen en of ze ook het gewenste effect sorteren. Wat is bijvoorbeeld het beoogde effect van traditioneel christelijke boodschappen? Zou je dat kunnen vatten in termen als 'gehoorzaamheid aan Gods woord', 'verantwoordelijkheid voor de schepping', 'trouw', 'gemeenschapszin', 'rechtvaardigheid', 'verzoening' en 'naastenliefde'? Zo ja, hoe verhouden die waarden zich dan tot bovengenoemde waarden van de vrije-marktspiritualiteit?

Het is verleidelijk hier in tegenstellingen te denken: Creativiteit versus rechtvaardigheid. Kosmisch individualisme versus het kinderen-van-één-Vadergevoel. Laat-de-wind-maar-waaienspiritualiteit versus bidden om de Heilige Geest. In de literatuur tref je veel van deze zwart-wit - of liever kleur versus zwart-wit - karikaturen aan. Cameron, die veel aandacht besteedt aan oude Godsbeelden die in de weg kunnen zitten, schrijft

⁵ Burns, *Feeling Good*, xviii.

bijvoorbeeld in de inleiding van haar boek: 'If creativity was spiritual in any sense, it was only in its resemblance to a crucifixion'.⁶

Deze en dergelijke karikaturen zijn treffend en geven te denken. Ze nopen tot een reflectie op oude en nieuwe waarden. Welke waarden zijn verenigbaar dan wel onverenigbaar? Welke waarden zijn waardevol, welke aanvechtbaar? Voor wie en waarom? Hoe nieuw zijn nieuwe waarden en hoe oud de oude? Enzovoort, en zo verder. Het gaat me nu niet om het aanzwengelen van een waarden debat. Los van de concrete context van een bedrijf of organisatie wordt zo'n debat ook snel academisch. Waar het me nu om gaat, is dat we onszelf - en onze studenten - meer moeten trainen in het denken in termen van effecten, beoogde effecten en feitelijke effecten.

Voorspelbare complicatie bij het meer bewust 'als architect' theologie bedrijven, is dat naarmate je meer traditioneel christelijke elementen in je ontwerp toepast de discrepantie tussen beoogd en feitelijk effect groter zal zijn. Woorden en symbolen uit een lange traditie hebben nu eenmaal in de loop der tijden betekenissen verzameld die, of je dat nu leuk vindt of niet, blijven meeklinken. Welnu, dat is dan tenminste iets waarop theologie-studenten met vrouwenstudiesvakken in hun pakket geleerd hebben alert te zijn.

Openheid als criterium

Bij alle maakbaarheid - theologieën zijn geloofsontwerpen - is en blijft openheid het onbeheersbare geheim van geloven. Onwillekeurig wilde ik bij het formuleren van deze stelling eerst schrijven: 'Bij alle maakbaarheid is en blijft transcendentie het onbeheersbare geheim van geloven'. Bij nader inzien heb ik het woord transcendentie vervangen door openheid. Niet omdat transcendentie theologische vaktaal is en moet blijven, maar omdat dit woord een schoolvoorbeeld is van traditiewoorden die bijklanken hebben gekregen die ze niet snel kwijtraken. De essentie van transcendentie is grensoverschrijding. Transcendent is wat je eigen grenzen doorbreekt, van de andere kant komt, niet te manipuleren valt. Problematisch is dat transcendentie traditioneel ook ingevuld is als synoniem met een eens en voor al gegeven openbaring, en daarmee op paradoxale wijze met geboorneerdheid.

Ik kies daarom nu maar even voor de banale term 'openheid' en denk daarbij aan wat Wislawa Szymborska zegt over inspiratie: 'Wat inspiratie ook is, haar bron is altijd een "ik weet het niet"'.⁷

⁶ Cameron, *The Artist's Way*, xiv.

⁷ W. Szymborska, *Einde en Begin. Gedichten 1957-1997, Uit het Pools vertaald door Gerard Rasch*, Amsterdam: Meulenhoff 1998, 293.

In de vakliteratuur staan prachtige alternatieve omschrijvingen van transcendentie in de etymologische zin van het woord. Maar even plotseling als pijnlijk word je dan ook weer geconfronteerd met 'nieuwe' leerstellingen. Bijvoorbeeld 'De ziel is onsterfelijk. Voor de ziel bestaan niet de beperkingen die het lichaam of het ego kent'.⁸ Of: 'Bij de geboorte komt de mens terecht in de wereld van de aardse dualiteit en verliest hij min of meer het contact met zijn kern'.⁹

Waar komt die wetenschap vandaan? Hier wordt opnieuw een onnodige spanning tussen weten en geloven opgeroepen. Sprekend over de Censor - personificatie van de stemmen die je influisteren wat allemaal waarom niet kan - schrijft Cameron: 'The point is to stop taking the Censor as the voice of reason and learn to hear it for the blocking device that it is'.¹⁰ Akkoord. De 'Censor' is niet, vaker niet dan wel, een personificatie van de rede. Dat is ook mijn ervaring. Maar minstens zo belangrijk lijkt mij de waarschuwing de rede niet bij voorbaat als personificatie van de Censor te zien. Redelijkheid is niet, en zeker niet per definitie, remmend. Een zekere mate van redelijkheid kan ook relativeren, opluchten ('verlichten') en zo deblokkeren.

Eén opmerking nog hier en wel over de verhouding tussen maakbaarheid en onbeheersbaarheid. Toegegeven, ook hier ligt een spanning, maar een spanning die nodig is om de dynamiek van geloven op gang te brengen en te houden. Ontwerpen en openlaten, maken en kijken of het op de gewenste wijze werkt: in die zin is de alertheid op feitelijke effecten - een term uit de maakbaarheidssfeer - nog de beste garantie voor openheid. Eigenlijk is het heel simpel. Stel, je zoekt naar woorden die bewerken dat jij en/of anderen iets - een te grote voorzichtigheid om kansen te pakken? - kunt/kunnen loslaten. Je krijgt een inval, schrijft die op, leest (voor) wat je opgeschreven hebt en wacht af of het werkt. Zo nee, dan blijf je zoeken. Zo ja, dan blijf je alert of het blijft werken. Het blijven herhalen van woorden die eens werkten kan op den duur averechts werken.

Een doe-het-zelf Feeling-Good-therapie zou Vrouwenstudies Theologie goeddoen

Laten feministische theologes kansen liggen op een terrein waar ze wat te melden hebben? Dat was de vraag van de redactie, en denkend over een antwoord op die vraag merk ik dat ik bijna automatisch op mijn oude stokpaardje ga zitten van de theologie, de feministische theologie inclus, die

⁸ Schuyt, *De kracht van bezieling*, 114.

⁹ Ofman, *Bezieling en kwaliteit in organisaties*, 53.

¹⁰ Cameron, *The Artist Way*, 12.

teveel de ideologiekritische kant is opgegaan en de inspiratie, motivatie, ideologiedesign kant heeft laten liggen. Daarmee ga ik dan ongewild en tegen beter weten in toch weer mee op de 'zouden we niet, moeten we niet'-toer. Burns noemt dat in zijn shortlist van denkfouten (*Cognitive Distortions*) 'musturbation'.

Ik vind zo'n term verhelderend. Misschien moeten we in het nieuwe jaar de gedachte van kansen die er liggen voor Vrouwenstudies Theologie en die we maar niet oppakken eens diagnostiseren op de tien deprimerende zelfkritische denkfouten die hij catalogiseert en onszelf met behulp van de techniek van de zelfverdedigende rationele respons op andere gedachten zien te brengen. Ik loop vast even het lijstje langs voor wie mee wil denken:

- 1) *All-or-nothing thinking*: 'Niemand van ons schreef een bestseller, dus wat wij doen stelt allemaal niets voor...'
- 2) *Overgeneralization*: Alles (de marginale positie van feministes binnen de academische theologie) met alles (de winstmarge van feministische theologes op de vrije reli-markt) in verband brengen.
- 3) *Mental filter*: Eén negatief detail - het geringe aantal theologes dat ingeschreven staan bij de Kamer van Koophandel (?) - eruit halen en ons daarin vastbijten.
- 4) *Disqualifying the positive*: Kansen worden niet of nauwelijks opgepakt 'op een enkeling zoals jij na'.¹¹
- 5) *Jumping to conclusions*: 'De Tiltenberg moest een spiritualiteitstraining voor theologes afgelasten wegens gebrek aan belangstelling. Theologes zijn niet eens geïnteresseerd in wat haarzelf drijft'.¹²
- 6) *Magnification (catastrophizing) and minimization*: Problemen of tekortkomingen overdrijven (theologen wantrouwen succes) en goede kwaliteiten (sterk kwaliteitsbesef) klein maken.
- 7) *Emotional reasoning*: Vanuit negatieve gevoelens feitelijke conclusies trekken. 'Als ik een bedrijf binnenstap als adviseur voelt dat alsof ik op hoge hakken loop, dus het is voornamelijk blufpoker wat ik doe'.
- 8) *Should statements*: denken in termen van moeten. Zie wat ik al zei over *musturbation*.
- 9) *Labeling and mislabeling*: Onszelf of anderen een etiket opplakken. Niet: 'Wij laten kansen liggen', maar 'Wij zijn losers', of 'Wij zijn geen opportunisten'.

¹¹ Voorbeeld uit een aan mij gerichte e-mail van de redactie.

¹² Eveneens uit een aan mij gerichte e-mail van de redactie.

10) *Personalization*: Onszelf persoonlijk aantrekken wat niet goed loopt en denken dat het aan ons ligt. "Wij hadden onze studenten beter moeten trainen in de ontwerpkant van de theologie en in marketing".

Burns beschrijft deze denkfouten in het derde hoofdstuk van zijn boek.¹³ Vervolgens reikt hij allerlei methoden en technieken aan om ze af te leren. *Feeling Good* is uit 1980 en het gedachtegoed van dit boek tref je - al dan niet in de vorm van directe verwijzingen - in veel boeken van later data aan.

Lezen, herlezen en zelf toepassen. Dat helpt, maar: 'Leren is gemakkelijk, onthouden moeilijk, loslaten het moeilijkst'.¹⁴

De handigste vuistregel ontleen ik aan het werk van Cameron: denk niet teveel na over *hoe* je iets moet doen maar concentreer je op *wat* je wilt doen. Het hoe volgt dan meestal vanzelf. Of, daadkrachtiger:

I have learned, as a rule of thumb, never to ask whether you can do something.

Say, instead, that you are doing it. Then fasten your seat belt. The most remarkable things follow'.¹⁵

¹³ Burns, *Feeling Good*, 32-43.

¹⁴ Ofman, *Bezieling en kwaliteit in organisaties*, 131.

¹⁵ Cameron, *The Artist Way*, 65.